

נישואי בוסר בחברה היהודית בימי-הביניים עד המאה השלוש-עשרה

Author(s): אברהם גרוסמן

Source:

Pe'amim: Studies in Oriental Jewry /

פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח

חברה (סתיו תשנ"א), 108-125, 45, 1700-700 pp.

Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23424975>

Accessed: 29-03-2020 02:22 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

נישואי בוסר בחברה היהודית בימי-הביניים עד המאה השלוש-עשרה

אברהם גרוסמן

א. מבוא

לשאלת גיל הנישואין בחברה היהודית בימי-הביניים יש השלכות חשובות ביותר על מבנהו של התא המשפחתי ועל מעמדה של האשה היהודיה באותה עת. אף על פי כן, לא זכה נושא זה לדיון שיטתי וממצה; המעט שנכתב עליו עוסק במרכזים מסוימים, ואף שם – הדיון הוא חלקי בלבד.¹

החשוב מכולם הוא דיונו של גויטיין בגיל הנישואין בחברה היהודית היס-תיכונית, כפי שעולה ממקורות הגניזה הקאהירית. הוא מצא במקורות הגניזה מספר מצומצם בלבד של עדויות על נישואי בוסר של נערות קטנות שטרם הגיעו לבגרות גופנית ונפשית; ומכאן הגיע למסקנה מרחיקת לכת, כי התופעה של נישואי נערות בגיל צעיר היתה נדירה, ומבחינה חברתית – לא היתה לה כל חשיבות (It was an 'unsignificant social phenomenon').² המקרים הבודדים, שאותם מצא גויטיין במקורות הגניזה, עסקו ברובם בנערות יתומות, ולפיכך הוא צמצם את התופעה של נישואי בוסר בעיקר לקבוצה זו.

גויטיין הסתמך במחקרו על מקורות הגניזה, וכפי שהוא העיד במפורש בדבריו, עיקר הוכחתו היא מדרך השתיקה (a silentio), דהיינו מהעובדה שמספר כה מועט

הפניות ביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

מאמר זה מבוסס על הרצאה בכנס 'חברה יס-תיכונית', שנערך מטעם מכון בן-צבי בירושלים, ניסן תש"ן. פרופ' מ"ע פרידמן וד"ר י' יובל קראו את הדברים והעירוני הערות מועילות. תודתי נתונה להם בזאת.

1 על המציאות בחברה היהודית היס-תיכונית על-פי מקורות הגניזה – ראה: גויטיין, חברה יס-תיכונית, עמ' 76-79; פרידמן, מוסר הנישואין, עמ' 83-102. על המציאות בחברה היהודית באשכנז הקדומה – ראה: אגוס, התקופה, עמ' 277-284. לדעתו רבו מאוד המקרים של אירוסין ונישואין בגיל צעיר בטרם מלאות לנערה שתיים-עשרה וחצי שנים. היתה זאת תופעה כללית באשכנז של המאה ה-11: 'Girls were usually married before they reached the age of twelve and one half' (עמ' 278). קביעתו זו, שהתופעה איפיינה את החברה היהודית, יש כנראה משום הגזמה, ואין לכך ראיה במקורות עצמם.

2 ראה: גויטיין, חברה יס-תיכונית, עמ' 79, שם הוא כאילו מתנצל על עצם המקום שהקדיש לדיון בנושא כה נדיר וחסר משמעות לחברה היס-תיכונית.

של מקורות עוסק בתופעה של נישואי קטנות. פרידמן — שעסק אף הוא במקורות הגניזה — הגיע גם הוא למסקנה דומה, כלומר שהתופעה היתה נדירה למדי, אך הוא הביא קביעה זו בזהירות רבה ותוך הדגשה שזאת הוכחה מדרך השתיקה בלבד.³ ראוי להעיר כי במקורות ההלכה, המושג 'קטנה' עוסק בנערה שטרם מלאו לה שתיים-עשרה שנה ויום אחד, ו'בוגרת' היא נערה שמלאו לה שתיים-עשרה וחצי שנים. אפשר, אם כן, כי המושג 'בוגרת', המצוי בספרות הגניזה ובספרות ההלכה ככלל, עוסק בנערה שעברה גיל זה, ולא בנערה מבוגרת מן הבחינה המנטאלית, הפיסית והפסיכולוגית. בדיונו של גויטיין אין הבחנה מספקת בין מושגים אלה. ועדיין אפשר כי תעודות מן הגניזה הקאהירית, שבהן מתוארת הכלה 'בוגרת', עוסקות בנערות צעירות למדי.

בדיקה של מכלול המקורות, ובמיוחד ספרות השו"ת והפסקים של הגאונים ושל חכמי ישראל בימי הביניים, מלמדת כי רבים מאוד היו המקרים של נישואי נערות צעירות שטרם הגיעו לבשלות מינית ומנטאלית, ובתוכן גם כאלה שעדיין לא מלאו להן שתיים-עשרה שנים. תופעה זו היתה רווחת ומשמעותית יותר מן המקובל והמתואר בדרך-כלל בספרות המחקר. אמנם המקורות אינם מאפשרים לצייר תמונה מלאה וברורה, ועל אחת כמה וכמה שאין הם מאפשרים לנו לקבוע מהו גודלה היחסי של תופעה זו — אך אין ספק כי נישואי בוסר בחברה היהודית, בארצות האסלאם ובאירופה הנוצרית גם יחד, היו שכיחים. עובדה מעניינת נוספת: התופעה הלכה והתגברה בהדרגה בתקופה שאנו דנים בה כאן, ובמיוחד מן המאה ה-11 ואילך. בדברינו להלן נבדוק את התפתחות התופעה, את מניעיה ואת תוצאותיה.

ב. המציאות במאות השמינית עד העשירית

בתלמוד מצויה התנגדות ברורה לנישואי נערות קטנות שטרם הגיעו לבגרות שכלית ורגשית, ואשר אינן מסוגלות בעצמן לשפוט את טיבו של המועמד לשאתן לאשה. במסכת נידה נאמר: 'המשחקין בתינוקות מעכבין את המשיח', דהיינו מובעת התנגדות תקיפה לקיום יחסי מין עם נערות שעדיין אינן יכולות ללדת. כך עולה בבירור מן ההנמקה המובאת בסוגיה שם: 'דנסיבי קטנות דלאו בר אולודי נינהו'.⁴ לא נזכר כאן הגיל המדויק של נערות אלה, אך הוא חופף פחות או יותר את גיל הבגרות של שתיים-עשרה, כנזכר לעיל. על כל פנים, הביטוי 'משחקין בתינוקות' מראה עד כמה התופעה נתפסה כשלילית, וראויה לגינוי חריף.

3 ראה: פרידמן, מוסר הנישואין; הנ"ל, נישואין יהודיים, ראה במפתח, ערך Child brides; הנ"ל, ריבוי נשים, מפתח, ערך נישואי קטינות.

4 בבלי נידה יג ע"ב. וראה: אוצר הגאונים ליבמות: 'ופרשו גאונים זכר קדושים לברכה המשחקים בתינוקות אילו נושאי תינוקות שלא הגיעו לילד דלשחוק בעלמא נושאים אנתן] ולא לפריה ורביה'. (סימן תקמד, עמ' 219-220).

בשמו של האמורא רב — ולפי מסורת אחרת של האמורא הארץ-ישראלי ר' אלעזר, נאמר: 'אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה, עד שתגדל ותאמר בפלוגי אני רוצה'.⁵ ניסוח חד-משמעי זה ('אסור') מעיד בבירור על התנגדות לתופעה זו של נישואי קטנות ועל שלילתה המוחלטת. יתר על כן, ההנמקה התולה את האיסור בזכותה של הנערה וביכולתה להביע את דעתה וליתן את הסכמתה לבחירת חתנה המיועד, היא רבת משמעות בכל הנוגע למעמדה של האשה במשפחה ובחברה. מספרות הגאונים עולה, כי גאוני בבל המשיכו, מבחינה עקרונית, את היחס השלילי אל נישואי נערות קטנות, ויש להניח במידה רבה של סבירות, כי לפחות עד המאה התשיעית היתה זו תופעה נדירה למדי בבבל. לעומת זאת, בספרות ההלכה של הגאונים מצינו ניסוחים שאינם חד-משמעיים. בחלקם חסרה אותה התנגדות תקיפה לנישואי קטנות, כמצויה בדברים לעיל של האמורא רב. האיסור להשיא בת קטנה הוגדר במפורש בידי אחד הגאונים לא כאיסור מוחלט שלוקין עליו, אלא כעצה מוסרית בלבד:

ואיסורי דרבנן דלאו [כעין] דאורייתא כגון אסור לאדם למלא שחוק פיו בעולם הזה, ולשמש מטתו בשני רעבון, ולישן יותר משינת הסוס, וכל כיוצא בהן, העובר עליהן אין חייב לא מלקות ולא נידוי, אלא קורין אותו עובר על תקנת חכמים.⁶

בספר השאלות, ב'הלכות גדולות' וב'הלכות פסוקות', מובא איסור זה בלשון הארמית: 'לא מיבעי' או 'לא מיתבעי', דהיינו שאין לעשות כן, אך אין משתמשים במונח 'אסור'. לתיבה 'מיתבעי' אין הוראה קבועה בספר 'הלכות פסוקות'. משתמשים בה הן בהוראה של איסור והן בהוראה של מעשה לא רצוי ולא ראוי. לעומת זאת, ב'הלכות ראו' מצויה התנגדות תקיפה ביותר לנישואי קטנות: 'ואף על פי שמקטנותה ועד שתבגור ברשות אביה עומדת, אינה מקודשת אלא עד שתגדיל, דאמר רב יהודה אמר רב: אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה'.⁷ לפי פשטם של דברים עולה מכאן לכאורה, שאין תוקף משפטי לאותם נישואין עד שהנערה תגדל, כיוון שהם נעשו באיסור. זאת תפיסה יחידה במינה שלא מצינו לה כל מקבילה בכל מקום אחר; אפשר שהכוונה היא שאין הנערה מתקדשת בעצמה עד שתהא גדולה,

5 בבלי קידושין מא ע"א. להלן אתייחס לפסק זה כמי שיצא מתחת ידיו של האמורא רב. הדבר נעשה לאיזכור בלבד של המימרה, ומבלי לתת עדיפות כל שהיא למסורת זאת. לדעת חברי, פרופ' י' גפני, העוסק בחקר החברה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד, עולה ממקורות התלמוד נדירותה של תופעת נישואי קטנות באותה תקופה.

6 העניין מובא במספר מקורות — ראה: אוצר הגאונים לקידושין, עמ' 111.

7 למקורות אלה מדברי הגאונים — ראה: אוצר הגאונים לקידושין, עמ' 111-112. למובאה מ'הלכות גדולות' — ראה: 'ואף על גב דמקטנותה ועד דבגרה ברשותיה ניהי לא מתבעי ליה לקדושה עד דגדלה [...]', הילדסהיימר, עמ' 211. והוא כמצוי בשאלות (מהדורת מירסקי, סימן 20). וראה בהערות הילדסהיימר.

ואפשר שנפלה כאן טעות בעת התרגום מ'הלכות פסוקות', והכוונה היא שאין ראוי לקדשה עד שתגדיל. דעה שנייה זו היא המסתברת. כידוע, יש כמה וכמה מקומות שהמתרגם של 'הלכות ראו' לא עשה מלאכת תרגום מדויקת, אלא עיבד ואולי אף הביא גם מהשקפתו שלו. על כל פנים, מסתבר כי לפנינו התנגדות תקיפה לתופעה של נישואי קטנות.

על ההתנגדות לנישואי יתומות קטנות ניתן ללמוד מתשובת גאון, שהביא רבנו חננאל:

כתב ר"ח בפירוש יבמות וז"ל: כתב גאון זצ"ל: תדיר אנן ואבהתן כד אתת לקמן יתומה לקידושין תבעינן ראייה דגדול' היא, להתרחק מן המיאון, כדברי רבנן. ודיינא דמנסיב יתומה קטנה מוכחינן ליה ונזפינן ליה. מיהו לא מפקינן לה מן בעלה.⁸

מקור ההתנגדות במקרה זה איננו בשל עצם נישואי נערה קטנה, אלא בשל החשש ממיאון, ואין ללמוד מכאן על התנגדות לנישואי קטנות בכלל. עם זאת, רבים מן המקרים של נישואי קטנות היו דווקא של יתומות, ומכאן שבפועל באו הגאון ואבותיו לצמצם מאד את התופעה. על כל פנים, עצם המציאות המתוארת בדברי הגאון מלמדת כי גיל הנישואין של יתומות היה צעיר למדי, שאם לא כן, מה צורך היה בראיה שאין המדובר בילדה הקטנה מגיל שתיים-עשרה? גם הסנקציה המתוארת, כלפי דיין המשיא יתומה קטנה, מלמדת על שכיחות התופעה ועל הקשיים במלחמה בה. לעתים לא הקפידו הדיינים על קיום ההוראה של הגאונים.

ג. המציאות במאות העשירית עד השלוש-עשרה

מן הספרות הבתר-גאוונית עולה תמונה של נסיגה ברורה מאיסורו של רב. תופעת נישואי נערות קטנות הלכה והתפשטה וגדלה בהדרגה. בספרות השו"ת מצויות עדויות רבות מאוד על נישואי נערות 'קטנות', דהיינו כאלה שעדיין לא מלאו להן שתיים-עשרה שנים ומחצה.⁹

מבחינה מתודית ראוי להעיר על עניין בעל חשיבות ראשונה במעלה בחקר ספרות השו"ת הקשורה בנושא דיונו. אין לראות את המקרים של נישואי קטנות, הנוכרים בשו"ת, כמשקפים לבדם את המציאות בקהילות ישראל, וכעוסקים במכלול נישואי קטנות. מקרים אלה הם בגדר דוגמה בלבד, והועלו לדיון בשל אירוע חריג הקשור בהם. השאלות לא התעוררו בשל תופעת הנישואין של הנערות הקטנות, אלא בשל

8 הגהות מיימוניות, הלכות גירושין, פרק יא, אות א; אוצר הגאונים ליבמות, עמ' 329.

9 רובן ברפוס ומיעוטן בכתבייד. מקורות רבים כאלה מצויים במפתח השאלות, א, עמ' 14-18, 71-76, 116, 184-190; ב, עמ' 123-140.

גורם אחר, ואין מתבקשת בהם דעת המשיב על עצם התופעה. עניין הגיל הצעיר נזכר כבדרך אגב, או כאשר נצטרף אליו גורם אחר, והוא שעורר את ההתלבטות אצל חכמים, והוא שעמד במרכז הדיון. כלומר, אלמלא ספק אחר לא היו השאלות הללו מופנות כלל אל החכמים. יש לראות את העדויות במקורות אלה בבחינת עדות של מי שמסיח לפי תומו, עדות שהכוח שלה מן הבחינה ההיסטורית רב במיוחד. מכאן, שעצם התופעה של נישואי קטנות היתה שכיחה לאין ערוך מן המקרים הנזכרים בספרות השו"ת. נדגים את דברינו בעניין זה על סמך השאלות שהופנו אל ר' חנוך בר' משה בספרד המוסלמית בסוף המאה העשירית. בשתיים מן השאלות הללו יש עניין רב לנושא דיונו.

שלוש שאלות הדנות בנישואי קטנות הופנו אליו. בראשונה התעורר ספק לגבי דרך הביצוע של המיאון, ולא לנישואי הקטנה עצמם. אלמלא הספק הראשון, כלל לא היו פונים אליו.¹⁰ בשנייה התעורר הספק בשל שאלת ייבום:

דינה נתייממה מאביה כשהיא קטנה כמו שש שנים. ועמדה לה אמה והטעת אותה וקדשה לראובן שהוא בן ארבעים שנה ונתייחד עמה כמו שלש שנים. ונפטר ראובן זה, ועמדה לפני יבם והוא כמו בן חמשים שנה ויש לו אשה ובנים, ועכבה יבם זה. ונכתב מעסקה שאלה לפני אדוננו, וצוה שתמאן בו מיד, וכבר מיאנה בו, ונכתב גט מיאון. בשעה שמיאנה בו אמרה לעדים [...] יורינו רבינו אם הדין עמה בכך אם לאו.¹¹

עדות חשובה זו, על נישואי בוסר של ילדה קטנה לאדם המבוגר ממנה בשנים הרבה, לא היתה עולה ונשמרת אילו לא נפטר הבעל. הספק בדבר הייבום הוא שעורר את השאלה.

שונה במעט השאלה השלישית. אין אפשרות לקבוע בבירור אם נישואי הבוסר הם שעוררו את הספק אצל השואלים, או הנסיבות המיוחדות המתוארות בשאלה. האפשרות השנייה היא המסתברת:

שמעון נפטר לבית עולמו והניח בן קטן עדיין יונק משדי אמו ושתי בנות. הגדולה כמו בת שש והקטנה כמו בת ד' שנים. ועמדה אשתו ונתקדשה לבעל בתוך מניקותיה, וקבלה קדושין לשתי בנותיה מאחי אותו הבעל ומבנו, ועדיין הן ארוסין ולא כנסו. יורנו רבינו אם יש בדבר איסור או לא.¹²

10 חשובות גאוני, סימן קפד, ומקורה בכתב־יד מונטיפיורי 98. כבר שיער מילר בהערותיו שם, כי התשובה היא של ר' חנוך. סיוע לכך מצוי בסגנונו של המשיב ובמקומה של השו"ת בתוך החטיבה של חכמי ספרד הראשונים בכ"י מונטיפיורי 98. על כתב יד זה ראה גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 24.

11 חשובות גאוני, סימן קפו.

12 חשובות גאוני, סימן קפו. אמנם מילר בהערותיו שם התלבט בדבר זהותו של המשיב והעדיף את ההנחה, כי המדובר באחד מגאוני בכל: 'מסופקני אם איחס התשו' לר' חנוך או לא' מגאוני בכל שמצינו להם לשון כזה "קריתי מכתבכם והרבה תמהתי מדבר זה מקום שיש בו ב"ד הגון וקהל

ברור הוא כי נישואיה של האשה בתוך תקופת ההנקה, בניגוד מפורש להלכה, הם שעוררו את הספק אצל השואלים. ייתכן כי ספק נוסף התעורר מחשש של נישואי קרובים. קרוב הוא כי לא היו פונים בשאלה לגבי עצם בעיית נישואי הקטנות, אלמלא עניין ההנקה והזיקה המשפחתית. עמדתו של ר' חנוך במקרה זה מעניינת עד מאוד וקיצונית היא. לא זו בלבד שהוא מתנגד לנישואי קטנות, אלא שקרוב הוא להשקפה המצויה לכאורה ב'הלכות ראו', שאותה הזכרנו לעיל:

קרייתי כתבכם והבנתי בו והרכה תמהתי מדבר זה. מקום שיש בו ב"ד הגון וקהל קדוש וזקנים ואיתנים יעשו בו מעשים אילו שיש בהם איסורא מכמה צדדים? חדא, שהיתה צריכה להמתין עד שישתלם אותו הבן עשרים וארבעה חדשים חוץ מיום שנולד בו וחוץ מיום שנתארסה בו. ושאינה עושה כן איסור גמור היא עושה. ועוד, שאותם קידושין שקבלה לבנותיה איסור יש בדבר, שיש לחוש שמא יכנסו עליהם אותן שנפל עליהן שם ארוסין, וסומכין שבקידושין נכנסין, ואותן קדושין אינם כלום. שכך אמרו חכמים: אין קדושי קטנה כלום ונמצאת בעילתו בעילת זנות, שאפי' היה אביהן בחיים שהוא זכיי לקבל קידושין כשהן קטנות לא הוה שרי לקדשן עד שיגדילו. שכך אמרו חכמים: אסור לאדם לקבל קדושי בתו עד שתגדיל ותאמר בפלוני אני רוצה, כ"ש כשאין לה אב שאסור לקדשן עד שמגדילות ומתקדשות עצמן. ועוד כל פעם ופעם שמתייחדין עמהם אותם הנקראין ארוסים עבדין אסור, שכך שנו חכמים הגרים והמשחקי' בתנוקת מעכבין את המשיח [...]

נימוקים שונים העלה כאן ר' חנוך, וחלקם איננו הולם את המציאות שתוארה בשאלה. 'אין קידושי קטנה כלום' אינם הולמים את המקרה שלפנינו. בהעדר האב, זכאית האם לקדש את בתה הקטנה. אפשר שר' חנוך הולך כאן בשיטת התנא ר' אליעזר, ואף זה דבר תימה הוא, שנשט דעת חכמים ובחר בדעתו של ר' אליעזר.¹³ הוא אף קבע במפורש בדבריו, כי הגם שמבחינה משפטית גרידא זכאי האב לקדש את בתו הקטנה, אין לו לעשות כן, וזאת כדעת רב בתלמוד. ככל הנראה כוונתו לשלול נישואין מעין אלה מכל וכל מן הבחינה המוסרית, ולזעזע גם את השואלים. יש להניח, כי המציאות הקשה המתוארת בשאלה, דהיינו קידושי ילדות קטנות ביותר לזקנים, הם שהעלו את חמתו והביאו להתבטאות החריפה. על כל פנים הוא פירש את

קדוש ואיתנים יעשו בו מעשים אלו" [...] והאמת שזה הלשון "ועכשיו כשיגיע כתב זה ליד בית דינכם" מורה שהמצוה היא א' מן הגאונים. אי אפשר להסכים עמו בדבריו אלה. אין שום יחוד בלשון 'ועכשיו כשיגיע' וכו', המלמד כי לפנינו גאון בבלי. להיפך, הכתיבה בלשון יחיד ('קרייתי כתבכם והבנתי' [...]) תמהתי, ומקומה של השו"ת בכ"י מונטיפיורי 98, מעידים כי המדובר בחכם ספרדי קדום, ולפי ההקשר שם הוא ר' חנוך. גם ש' אסף (בתי הדין וסדריהם, עמ' 48, הערה 8) סובר כי המשיב הוא ר' חנוך. הלשון שבה הוא פתח את תשובתו ('קרייתי כתבכם') מצויה בפיו של ר' חנוך גם במקומות אחרים (השווה שם, סימן רב: 'קרייתי שאלה זו').

13 משנת ימות יב, ג. וראה בבלי כתובות עד ע"א.

דברי רב כפשוטם, שאין כאן עצה טובה בלבד שלא להשיא נערות קטנות, אלא איסור של ממש.

אין זה מקרה, כי בשתי התשובות הללו מדובר על נישואי קטנות לזקנים כשהנערות יתומות. תופעה זו עולה גם ממקורות אחרים, וכבר העיר גויטיין שכן הוא גם במקרים המעטים, שאותם מצא בספרות הגניזה. מסתבר, כי האלמנה רצתה להשיא בהקדם את בנותיה הקטנות בשל קשיי פרנסה, כדי למצוא להן בית חם וכדי שהיא עצמה תוכל להינשא בשנית ביתר קלות. עם זאת, אין לצמצם את התופעה של נישואי קטנות לזקנים אך ורק לנערות יתומות.

לדעתי, התופעה של נישואי קטנות החלה להתרחב בהדרגה במיוחד במאות העשירית והאחת-עשרה, והגיעה לשיאה במאות 12-13 – וזאת הן בקהילות ישראל שבארצות האסלאם והן אלה שבאירופה הנוצרית. התנגדותו של ר' חנוך בר' משה לא עזרה. בספרד רבו המקרים של נישואי קטנה. בספרות השו"ת של המאות 12-13 העדויות רבות מאוד, במיוחד אמורים הדברים בשו"ת הרשב"א. ברובם המכריע של המקרים הם נזכרו כבדרך אגב, בבחינת עדותו של מי שמסיח לפי תומו, ומכאן יש ללמוד ביתר שאת על ריבוי בפועל. להלן מספר דוגמאות בולטות לעובדות אלה. חשיבות רבה במיוחד יש לאחת מן השאלות שנשלחה אל הרמב"ם, ואשר טרם נדונה בהקשר זה: שאלת גיל הנישואין בספרות המחקר. הרמב"ם נשאל על סכסוך על כספי ירושה בין אח לבעל אחותו. אבי הנערה כתב בצוואתו כי יש לתת לבת סכום כסף גדול בעת נישואיה, בתנאי שהנישואין יהיו 'כמשפט', כלומר על-פי ההלכה. הבת נישאה כשהיא קטנה, ונפטרה זמן קצר לאחר מכן. האח סירב לתת לבעל את הכסף שציווה האב לתת לבת בעת נישואיה, בטענה כי הנישואין היו שלא על-פי ההלכה התלמודית, שהרי הבת נישאה בעודנה קטנה. בכך הוא ראה הפרה מפורשת של התנאי שהאב התנה בצוואתו:

ואמר בנו: אבי הניח זה הממון לעת שיבוא זמן נשואיה. והואיל ונפטרה והיא קטנה, לא אתן לכם דבר, אלא אם שלמו לה י"ג שנים שהיא עת הנשואי' מן הדין. והיה שם מי שאמר לו: הואיל וכתוב בשטר מכר 'כמשפט הנשואין' אין לה להנשא עד שתשלים י"ג שנים, לפי שפי' (שפירוש) 'כמשפט' הוא שיהא מן הדין שתנשא. וכשהרצו הדברים לפני המורה בזה הענין, א"ל: הגע עצמך, אם נשאת א' מהשתים והיא פחותה מי"ג שנה כפי דבריך לא תקח דינריה עד י"ג שנה? אמר: כן הוא. אמרו לו: האב לא תלה אלא בנשואי', ומנהגם בדמשק להשיא בת ח' ובת ט'. וזה שאמר כאן 'כמשפט' אין כונתו כדין, כמו שפירשת אתה בו, אלא תכלית כונתו לשלול שידוכין ואירוסין. כלומר, אם שדך אותה אדם או אירס אותה לא תקח כלום עד שתנשא. בזה כיון ראובן לשמירת הממון.¹⁴

14 תשובות הרמב"ם, סימן תכז, עמ' 705.

אין לדייק מן הלשון 'ומנהגם בדמשק להשיא בת ח' ובת ט' שזה היה מנהגם של רוב בני הקהילה היהודית. לעומת זאת, אילו היה זה מעשיהם של יחידים חריגים בלבד, קשה היה להסתמך עליו ולטעון כי כוונת האב היתה שונה — לשלול שידוכין ולא נישואין בגיל צעיר. ההקשר כולו מלמדנו כי היה זה מנהגם של רבים, אף שאין בידינו לקבוע את שיעורם.¹⁵

מציאות דומה עולה משאלה שהופנתה מקיירואן שבצפון אפריקה אל רב סעדיה גאון במחצית הראשונה של המאה העשירית:

וכך המנהג במקומנו: ובשעה שהוא רוצה לקדש את הנערה, אם בוגרת היא מרשת את אביה לקבל קדושיה. ואם קטנה היא מקבל קידושיה מדעתו כמנהג חכמים. ובאין הקהל לבית הכנסת שמתפלל שמה אבי הנער, ומקבל קידושי בתו בבית הכנסת.¹⁶

קרוב הוא, שאין המדובר במנהגם של בודדים בלבד. דומה היא עדותם של בעלי התוספות. כשהם דנים באיסור האמור שבמסכת קידושין, שאסור לאב להשיא את בתו כשהיא קטנה, נאמר בתוספות:

בגדולה שהיא מתקדשת על ידי עצמה, דכיון שנתרצית ליכא למיחש שמא תחזור. אבל קטנה שמתקדשת על ידי אביה, איכא למיחש שמא אם היתה גדולה לא היתה מתרצית. ועכשיו שאנו נוהגים לקדש בנותינו אפילו קטנות, היינו משום שבכל יום ויום הגלות מתגבר עלינו. ואם יש סיפק ביד אדם עכשיו לתת לבתו נדוניה, שמא לאחר זמן לא יהיה סיפק בידו ותשב בתו עגונה לעולם.¹⁷

אף כאן לא נוכל לקבוע בבירור למה כיוון הכותב בלשון 'שאנו נוהגים', אך ברור שאין המדובר במנהגם של יחידים בלבד, ולכך יש סיוע גם ממקורות אחרים. עדות ברורה על הנסיגה מאיסורו של רב, שלא להשיא את הנערות כשהן קטנות, ניתן לגלות גם בספרות הפסק של חכמים במאות 12-13. ספרות הפסק 'התיאורטית' קרובה מדרך הטבע אל הניסוחים הפורמאליים שבתלמוד. מכאן שכוחן של העדויות על הנסיגה הוא בעל משמעות חשובה. הרמב"ם בחר בניסוח פחות מחייב מזה שבתלמוד:

מצוה שיקדש אדם את אשתו בעצמו יותר מעל ידי שלוחו. וכן מצוה לאשה שתקדש עצמה בידה יותר מעל ידי שלוחה. ואע"פ שיש רשות לאב לקדש בתו

15 בפועל מסתמכים החתן והתומכים בו על הכלל, שהמנהג מבטל את ההלכה (ירושלמי יבמות, דף יב ע"א), אף שאין הם מזכירים אותו בפירוש. אין כל מקום לטענה מעין זו אם המדובר באנשים בודדים וחריגים בלבד שעשו כן.

16 שערי צדק, חלק ג, שער ג, סימן יב.

17 תוספות, קידושין, מא ע"א, ד"ה: 'אסור לאדם'.

כשהיא קטנה וכשהיא נערה לכל מי שירצה, אין ראוי לעשות כן, אלא מצות חכמים שלא יקדש אדם בתו כשהיא קטנה עד שתגדיל ותאמר לפלוני אני רוצה. וכן האיש אין ראוי לקדש קטנה. ולא יקדש אשה עד שיראנה ותהיה כשרה בעיניו שמא לא תמצא חן בעיניו ונמצא מגרשה או שוכב עמה והוא שונאה.¹⁸

כוחם של הלשונות 'מצות חכמים' 'אין ראוי' פחות הוא מן הלשון המקורית שבתלמוד 'אסור'.

גם בספר חסידים פירשו את האיסורים שבתלמוד לשאת קטנה בצורה שיש בה כדי לצמצם את הדברים:

הנה אמרו: כל מי שלוקח קטנה מעכב את המשיח... אבל אם לוקח קטנה הרי מרצונו מאבד שכבת זרע ומשליך לאיבוד... והלוקח קטנה שיש (כשיש) גדולה, אז חוטא. למה לוקח קטנה כששתיהן שוות מבנות טובים. ומכל מקום אם בת י"ג שנים אע"פ שרבות בנות אין יולדות עד י"ו שנים, כשאין גדולה כיון שראוייה ללדת [טוב עושה].¹⁹

לדעת הכותב אין לקחת קטנה, רק כאשר יש נערה בוגרת מתאימה ממשפחה מיוחסת המנויה עם כת החסידים ('טובים'), אך אם לא נמצאה נערה מעין זו מותר לקחת נערה קטנה, אם היא ממשפחה מיוחסת. עם זאת, מהמשך דבריו עולה שאף במקרה זה ראוי להקפיד כי הנערה לא תהא קטנה מגיל שלוש-עשרה.

עדות נוספת על ההתפתחות בשאלת גיל הנישואין מצויה בהשוואת יחסם של הגאונים אל המיאון עם זה של חכמים במאות 12-13. לעיל הבאנו את תשובת הגאון המספר, כי הוא ואבותיו התנגדו לנישואי יתומות קטנות, בשל החשש ממיאון. ר' יצחק בן שמואל, בעל התוספות המפורסם, התנגד לקביעה זו. לדעתו, 'אין צריך להתרחק מן המיאונים עצמם',²⁰ וממילא אין להתנגד לנישואי יתומות קטנות. העיסוק הנמרץ בשאלת המיאון (כולל בספרי שטרות בדפוס ובכתבי יד) אף הוא מסייע בכירור להנחתנו, כי תופעת הנישואין בגיל צעיר היתה שכיחה למדי. עם זאת, העדות המרשימה ביותר על גודלה ושכיחותה של התופעה נשתמרה, כאמור, בעדויות המרובות בספרות השו"ת ומאופי המקורות — שהם בבחינת מי שמסיח לפי תומו, ולכן כוח עדותם רב. עדויות אלה שכיחות בספרות השו"ת מכל המרכזים היהודיים בימי הביניים.

18 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, פ"ג, ה"ט; וראה גם הלכות יא-יג. על מטבע הלשון 'מצוות חכמים' — ראה: הכהן, לשונות הרמב"ם, עמ' 113-120.

19 ספר חסידים, עמ' 290, סימן תתשמד, ובהשוואה למקור בספר חסידים, כ"י, עמ' 214. על היחס שבין המהדורה הנדפסת לבין כתב-היד המקורי — ראה במבואו של א' מרקוס, שם, עמ' י-יב.

20 הגהות מיימוניות, הלכות גירושין, פרק יא, אות א.

ד. הגורמים לריבוי התופעה של נישואי קטנות

ההתנגדות המצויה בתלמוד לנישואי קטנות חד-משמעית היא. משנקשר לה עיכוב ביאת המשיח,²¹ ודאי היה מקום לצפות שיהא כוחה בחברה היהודית גדול ביותר. מכאן שהנסיגה ממנה אף היא נבעה משיקולים כבדי משקל. הנימוק המובא בתוספות, 'הגלות המתגבר עלינו בכל יום', הולם את המציאות במאות 13-15, ובמידה פחותה יותר – את המאה ה-12. קשה מאוד להחילו על המציאות במאות 10-11; אך מבחינה עקרונית, כפי שיידון להלן, שינוי התנאים והשפעת המציאות הם אכן ההסבר המתקבל ביותר. ככל הנראה יש למנות שלושה גורמים עיקריים בהסבר, שהביאו לנסיגה ולשינוי: בראש ובראשונה יש להזכיר את המציאות בחברה המוסלמית הסובבת, שכתוכה חיו ופעלו היהודים. החוק המוסלמי איננו מגביל את גיל הנישואין, ונישואי נערות קטנות – אף לזקנים! – היו תופעה שכיחה ביותר, וזאת במרוצת כל הדורות ועד לזמננו.²² היהודים חיו יחד עם שכניהם המוסלמים, ולעתים קרובות נקשרו ביניהם קשרי כלכלה, חברה ותרבות קרובים. במציאות זו קשה מאוד שלא להיות מושפע מן הרווח והמקובל בחברה כולה, ובמיוחד כאשר יש לכך גורמים מסייעים נוספים כבדי משקל, כפי שיידון להלן.

באירופה הנוצרית היו נישואי בוסר תופעה נדירה למדי, אך היא רווחה דווקא בין חוגי האצולה. זאת בשל החשש, כי עם פטירתו של האב תעבור הנערה הצעירה לאפוטרופסות של בעל האחוז, והוא ישיאנה לאשה לאשר יחפץ, ולעתים קרובות – אף לאצילים זקנים. כבר הצביעה א' פאואר על כך, כי לעתים קרובות נערכו נישואין אלה כאשר עדיין היו הילדים בעריסתם.²³ אמנם היהודים באירופה הנוצרית נטו לחקות את האצילים והאבירים בעניינים שונים, אך ספק רב אם גם במקרה אשר לפנינו יש לקשור את השינוי בחברה היהודית באירופה הנוצרית במציאות זאת. מסתבר יותר, כי הגורם העיקרי לשינוי בקהילות ישראל בגרמניה ובצרפת, מקורו בגורם כלכלי-חברתי.

במאות 9-11 עסקו רבים מיהודי גרמניה וצרפת במסחר, כולל סחר בינלאומי. זאת עובדת יסוד רבת ערך, שנתנה אותותיה בכל תחומי החיים. הנסיעות הארוכות וההיעדרות מן הבית השפיעו הרבה על מבנה המשפחה היהודית בגרמניה ובצרפת.²⁴ בשל נסיעותיהם הרבות של סוחרים יהודים אל ארצות רחוקות, ובשל סכנות

21 בבלי נידה יג ע"ב.

22 על מעמדה המשפטי של המשפחה המוסלמית – ראה: שכת, משפט אסלאמי, עמ' 161-174.

23 'Weddings were often arranged and sometimes solemnised when children were in their cradles [...] a father took the earliest opportunity of marrying his child in order that the right of marriage might not fall to the lord. Innumerable examples might be quoted' (פאואר, נשים בימה"ב, עמ' 39). ראה גודי, התפתחות המשפחה, עמ' 64, 185 ואילך.

24 על עיסוקם של היהודים בסחר הבין-לאומי – ראה: אגוס, עמ' 23-51. עדויות רבות על כך

הדרכים החמורות,²⁵ הם העדיפו לראות מוקדם ככל האפשר את הבנות והבנים 'מסודרים'. רבים מסוחרים אלה לא שבו כלל מדרכם זו, כפי שעולה בבירור מספרות השו"ת, כולל העיסוק המרובה בשאלת עגונות. אף עניין זה ראוי, מבחינה עקרונית, להיכלל במה שהגדירו בעלי התוספות כ'הגלות המתגבר עלינו בכל יום ויום'; דהיינו היווצרותם של תנאים מיוחדים שגרמו ללחץ חברתי עז והביאו לשינוי המציאות. אך בפועל לא דוחק כלכלי הוא הגורם. להיפך, היו אלה ברובן משפחות אמידות שיכלו בנקל להרשות לעצמן לדאוג מוקדם ככל האפשר לילדיהן.²⁶

העובדה שהתופעה של נישואי קטנות התקבלה גם בקרב הסוחרים היהודים — ולא רק אצל נערות יתומות ומשפחות דחוקות — היא רבת חשיבות. היה בה כדי להאיץ ולהרחיב את התפשטות הנישואין בגיל צעיר. מרגע שבניהן של מספר משפחות אמידות או מיוחסות באו כברית הנישואין בגיל צעיר — או אפילו רק נשתדכו ביניהן — די היה כדי לעורר מחשבות דומות אצל אחרים. החשש פן 'יחטפו' חתנים 'טובים' או כלות מוצלחות (דהיינו מבתי עשירים ומיוחסים), העלה רצון דומה אצל אחרים. תופעות חברתיות מעין אלה יש בהן, מדרך הטבע, כדי להדביק אחרים, ובמיוחד כאשר בני 'הטובים' נטלו חלק בשינוי זה.

הנימוק השלישי אף הוא בעל משקל רב. הנמקתו של רב 'עד שתגדל ותאמר בפלוני אני רוצה' — שעמדה בשורש האיסור של נישואי קטנות שוב לא היתה תקפה. במציאות של החברה היהודית בימי הביניים, לא היתה יותר כל ממשות בהנמקה זו. ההורים בחרו בעצמם את החתן המיועד מבלי לשאול את פי הנערה. הסכמתה היתה מעשה פורמאלי גרידא וחסר משמעות מעשית. זאת גם לאחר מלאת לה שתיים-עשרה שנים. רבות הן העדויות על תופעה זו; כך, למשל, נשאל הרשב"א על מקרה של אדם שהתחייב להשיא את בתו לאדם מסוים. בהסכם נקבע, כי כל מי שיבטל את הסכם השידוכין יהא חייב בקנס. באופן מפתיע סירבה הנערה לקבל את בחירת אביה. האב סירב לשלם לחתן המיועד את הקנס בטענה כי המדובר באירוע חריג ביותר, שהוא בגדר אונס. הרשב"א קיבל את טענתו ופטר משום 'דאונסא דלא שכיח הוא, דכל הבנות מתרצות למי שירצה האב או הקרובים'.²⁷

נשתמרו בתשובותיהם של רבנו גרשום מאור הגולה ותלמידו ר' יהודה הכהן. ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 151-153, 196-201. ככל הנראה יש לתלות בריבוי הנסיעות למרחקים גם את התקנות של רבנו גרשום מאור הגולה נגד ריבוי נשים וגירוש אשה בעל כורחה. ראה: גרוסמן, רקע, עמ' 23-3.

25 סכנות שנבעו מאסונות טבע ושוודדי ים. רבות נכתב על כך — ראה, למשל: פירן, עמ' 39-49; פאונרס, עמ' 223 ואילך. בספרות השו"ת של חכמי אשכנז במאה ה-11 מצויות עדויות שונות על אנשים שיצאו לסחר למרחקים ולא נודע מה עלה בגורלם. חלקם נזכר אצל אגוס, התקופה.

26 באיפיון נישואין אלה בגיל צעיר, אגוס כותב: a 'Child marriages were not the result of a pessimistic and gloomy outlook on life. Quite the contrary. Such marriages were the concomitants of prosperity, well being, financial success, and supreme confidence in a bright future' (אגוס, התקופה, עמ' 281). בעיקרו של דבר הצדק עמו בעניין זה, אף שיש בו מידה מסוימת של הפרזה. וראה מה שכתבתי בעניין זה בהערה 1 לעיל.

27 שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תשעא. תמונה דומה עולה כבר מתשובות הגאונים. ראה אוצר

קרובה לזאת — ואולי אף קיצונית הימנה — היא קביעתו של הרשב"א כי אב צריך להכריח את בתו הקטנה להינשא לאדם שהוא נשבע לתיתה לו, אף אם הדבר מנוגד לרצונה:

קטנה שנשבע אביה להזמין לזמן פ' לראובן לקידושין ולנישואין ולהזיקה להנשא לו. וכשהגיע הזמן לא רצתה היא להתקדש, ועדיין היא קטנה או נערה [...] רואה אני את האב מחוייב לקבל קידושה ולמוסרה לחופה שהרי עיקר השבועה על כך היה [...] שהרי האב מוסרה לחופה ואפי' בע"כ.²⁸

לעומת זאת, התנגד הרשב"א לנישואי בן קטן — שעדיין לא מלאו לו שלוש-עשרה שנים — וראה בכך מעשה של איסור.²⁹ אף על פי כן, מצינו כמה עדויות על נישואי קטנים, כולל באשכנז.³⁰

כה גדולה היתה השפעת מציאות זו של בחירת החתן בידי ההורים, עד שחכם מובהק פירש לפיה את הסוגיה התלמודית האמורה. המדובר בר' מנחם המאירי איש פורבאנס, בן זמנו של הרשב"א:

קטנה אסור לו (לאב) לקבל קידושה, שמתוך שאין לה דעת, נשים באות וממאסות לו (לבעל) בעיניה, ואין לה בחירה (הבנה), וגורם לגדל את עצמה במרד ומעל [...] ומה שאמרו עד שתגדיל ותאמר בפלוני אני רוצה, לא משתגדיל נהא צריכין שתאמר 'בפלוני אני רוצה', שהרי כל שהגדילה, בכל דהו רוצה [...] אלא פירושו עד שתגדיל, ומשהגדילה אנו מוחזקים שנוח לה בכל מי שיברור לה אביה.³¹

הסבר זה יש בו משום אירוניה. המאירי הפך את דעתו של רב על פניה, הוציאה מפשוטה ופירשה על-פי המציאות של זמנו. בספר חסידים נאמר במפורש, כי 'בנים ישיא (האב) קודם שיגדלו, פן יאמרו כשמשון "אותה קח לי כי היא ישרה בעיני"'.³²

הגאונים לקידושין, עמ' 124-126, סימנים רפג-רפח; ובסימן רפד: 'הכין איתחזיאת לנא מילתא דהכין מנהגא דכל בנות ישראל אע"ג דהויא כרתא בית אביה בוגרת ואפילו בת עשרים שנה ואיתיה לאב בחיים, בתר אביה גרידא. וליכא מידי פריצותא וחוצפא בבנות ישראל לגלויי איהי דעתא ולמימרא לפל' אני רוצה, אלא על אביה סמכה'.

28 תשובות הרשב"א, חלק ד, סימן קעד.

29 'ענין קטן שהשיאוהו אשה, אמרת מה חשש יש בדבר? באמת אסור לעשות כן, תשובות הרשב"א, חלק א, סימן תתג. ו'לענין מה שאמרת בשם התוספות דיכול אדם להשיא בנו קטן כל שהוא סמוך לפירוקו ומעליותא נמי היא [...] ומכל מקום אפילו בקטן ממש [...] בשלא הגיע לכלל גדלות ממש [...] מסתברא לי שאסור, דכל שלא תקינו רבנן נישואין, זנות הוא, תשובות הרשב"א, חלק ד, סימן רז. וראה אוצר הגאונים ליבמות, עמ' 190-191.

30 כגון: מעשה הגאונים, עמ' 61 (גיל החתן היה 11 שנה). המשיב הוא ר' יצחק בר' משה, מחכמי מגנצא ברבע האחרון של המאה ה-11. וראה במקורות המובאים באוצר הגאונים ליבמות, עמ' 190-191.

31 בית הבחירה, עמ' 206. וראה הדיון בדבריו אצל פרידמן, מוסר הנישואין, עמ' 86.

32 ספר חסידים, עמ' 458, סימן תתתרצד; ספר חסידים, כ"י, עמ' 344.

כלומר, התערבות החתן בבחירת בת זוגו היא מעשה שלילי. עליו להעדיף את שיפוטם ובחירתם של ההורים ולסמוך עליהם. אף בזאת ניתן לגלות בבירור שינוי מן התפיסה בתקופת הגאונים. בתשובת גאון (רב שרירא?) מסופר על נערה בוגרת, שקידשה אביה בלא דעתה. הגאון פסק, כי 'אם קדשה (האב) שלא מדעתה ושלח הארוס סבלונות, ואמרה היא לא נחא לי בהאי גברא, לא צריכה גט מנו, ואי שתקה ולא אמרה, ולבתר כן אמרה לא תצא ממנו אלא בגט',³³ מתיאורו של אחימעץ, איש איטליה הדרומית במאה ה-11, עולה מציאות דומה. רצון ההורים הוא הקובע, ואין שואלים כלל לרצון הבת:

והיה אביה רוצה לזוגה ואמה לא היתה רוצה בזווגה [...] ובתו מן המטה ירדה, ולנגדו בחלוק אחד עמדה, לעשות לו מלאכה, ומים לנטילת ידיו לשפכה, והביט וראה שהנצו רמונים, והגיעו לה העת והזמנים, להתעלס בדודים, עמד והשלים תפלתו, ואחר שב לאשתו, בקללות לחרפה, ופניה לכספה, ודבר אליה קשות [...] ואני לקולך שמעתי, ומנוחה לה לא מצאתי [...] בבקר מביתו בצאתו, אל הכנסת להתפלל ברדתו, לרבי חננאל אחיו קרא, והוא אליו רץ במהרה, והביע, רצוני וחפצי ואהבתי, לחסדיה בנך לתת את בתי [...] וקדש בתו לרבי חסדיה.³⁴

אמנם אין לראות את סיפורו של אחימעץ כמקור היסטורי מהימן בכל פרטיו, אך בדרך הטבע הוא מתאר בכרוניקה שלו את המציאות על-פי ההווי ואורח החיים של זמנו, כפי שעושים גם כותבים אחרים במרוצת הדורות.³⁵ לא זו בלבד שבדרך כלל לא שאלו את פי הנערה, אלא לעתים האב אירס אותה לאדם כלשהו מבלי שסיפר על כך דבר לנערה עצמה, לאם ולבני משפחה אחרים. על כך נשתמרו עדויות שונות. אחת החשובות שבהן היא יציאתו של ר' מנחם בר' פרץ מיואני (Joigny) — במחצית שנייה של המאה ה-12 — נגד פסיקתו של רב יהודאי גאון. לדעת רב יהודאי, מותר לאם ולאחים להשיא את הבת-האחות כאשר האב שווה כ'מדינת הים'. ר' מנחם חלק עליו ואמר כי בנישואין אלה יש משום ספק אשת איש, שהרי אפשר שאביה קידשה לאדם אחר מבלי שסיפר על כך לאיש.³⁶ רק במציאות ששוררת בה תופעה כזו — אף אם היא נדירה — ניתן להעלות טענה כה קיצונית. אלמלא נתקל ר' מנחם במקרים מעין אלה, של אב המקדש את בתו בלי

33 תשובות הגאונים, סימן צז. הנימוק המוצע שם לקידושין שלא מדעת הבת ומבלי לשאול את דעתה הוא 'משום צניעות כבנות ישראל'.

34 מגילת אחימעץ, עמ' 26-27.

35 על מגילת אחימעץ כמקור היסטורי — ראה: בונפיל, מיתוס, עמ' 99-135.

36 ספר הישר עמ' 209, סימן קא: 'תקנת נשואין לקטנה בחיי אביה, אם הלך למדינת הים. והלא ספק אשת איש, שמא קיבל בה אביה קידושין'. תשובת רבנו תם מובאת בעמ' 210. וראה: אורבך, בעלי, עמ' 147, ובעמ' 148 הוא אומר, שאפשר שנכדו של ר' מנחם נשא גם הוא לאשה נערה קטנה שטרם מלאו לה שתיים-עשרה וחצי שנים.

ידיעת שאר בני המשפחה — הוא לא היה מעלה את חששו ואת פסיקתו. אפשר מאוד, שאף מציאות זו מקורה בנסיעות הרבות של יהודים לרגל מסחרם. אנשים נפגשו זה עם זה במרחקים, הכירו איש את רעהו ונתיידדו זה עם זה. ידידות זו והכרה זו יכלו להוליד אירוסין מבלי שהיה סיפק ביד האב לספר על כך לאשתו ולבני המשפחה כולם. מעניינת היא תמיכתו של רבנו תם בפסיקתו של רב יהודאי, כפי שהשיב לר' מנחם:

י"ש כוחו ותנחם נפשו (של ר' יהודאי גאון) כמה יפה כיוון. ואתה לא כן, כי לדברך הלך ראובן למדינת הים והניח בנות ומת, תהיינה צרורות עד יום מותן. ולדברך הרבית ממזרים, שאני ואתה בקיאים בכמה שמתו במדינת הים והניחו בנות קטנות ונישאו ויש מהן במשפחתנו [...] אבל דע לך כי יפה כיוונו הלכות גדולות.

גם באחת השאלות שהופנו אל הרמב"ם, השואלים מספרים כי בדרך כלל אין נעשים במקומם שידוכין בסתר. המנהג הוא של מתן פומביות לאירוע זה, כדי למנוע טענות מאוחרות, כי הבת כבר הובטחה לאחר. אף על פי כן, דווקא מאותו מקור ניתן לדייק כי טענות מעין אלה עלו מפעם לפעם. עצם ההתלבטות המרובה סביב השאלה מלמדת, שאכן הבעיה היתה אקטואלית:

נערה יתומה בוגרת נתארסה בקדושין על ראובן בפני קהל גדול ואחר עבור האירוסין בב' חדשים בא שמעון והביא שטר בידו שזאת הנערה אירס אותה מאביה בהיותה קטנה ואביה קבל קדושה ממנו [...] ואינו מזכיר בשטר שם הבת ולא קנין ולא רצון האב זולתי שאמר לו תארס לי בתך הגדולה בזה הדינר. וזה העדות שבשטר הוא מזמן ד' שנים או יותר. ומנהג אנשי הארץ שאינם מארסים בנותיהם בשוק.³⁷

גם בשאלה נוספת שהופנתה אל הרמב"ם חוזרת אותה תמונה של אדם המופיע וטוען, כי הנערה הובטחה לו בידי אביה לפני מספר שנים, בהיותה עדיין קטנה.³⁸ על ההתעלמות המוחלטת במקרים שונים מרצון הבת ומעירובה בבחירת בן זוגה תעיד שאלה, שהופנתה מקיירואן אל רב שרירא גאון, ובה מסופר על בת שקידשו אותה אביה ואחיה, כל אחד בנפרד לאדם אחר. הגאון נשאל: 'קידושין של מי יעמדו, קידושי הראשון שקידש על ידי האח ברשות האב, או קידושי האחר שקידש

37 שו"ת הרמב"ם, סימן שסד. בשו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תקנ, מובאת תקנה 'בחרם וקנס שלא לקדש שום בת ישראל אלא בעשרה ושליח ציבור'. קרוב הוא כי מטרתה זוהי: למנוע בין השאר טענות, כי אבי הנערה קידשה למישהו בלא ידיעתה ובלא ידיעת בני המשפחה. בתקנה זו יש כדי ללמד על שכיחות התופעה. ראה גם המקור שהביא פרידמן, הלכות, עמ' 240.

38 בא שמעון, והוא קרובה, והביא בידו שטר שאביה שדך אותה לו קודם ארבעה שנים על שם קידושין, והיא היתה קטנה, שו"ת הרמב"ם, סימן קצו.

מהאב עצמו?³⁹ גם מן הספרות הפולקלוריסטית עולה תמונה דומה. כאחת המעשיות שהביא ר' נסים בן יעקב מקירואן (אמצע המאה ה-11) בספרו 'חיבור יפה מהישועה', הוא מספר על אדם המופיע בערב החופה ומספר, כי הנערה הובטחה לו משכבר הימים על-ידי אביה, ואף הביא מסמך המעיד על כך:

והילדה עדיין לא הגיעה לפרקה. הלכתי אתה אל ביתי — נתתי לה כסות ופרנסה טובה (שהשגתי). והיה לי בן יחיד בן עשרים. יום אחד נטלתי בידו, ואמרתי לו בעדינות: בני, קבל ממני מה שאייעצך ותשיג העולם הזה והעולם הבא. אמר לי: אבא, איני מסרב לך! אמרתי לו: קח ילדה זו לאשה [...]. וכשהגיע זמן החופה ערכתי סעודה גדולה [...]. אמר: אין עלי חוב ואיני זקוק לשום דבר שאקחנו, אלא שבוכה אני על ילדה זו, שאתה רוצה להשיאה לבנך! שהיא מעיר פלונית ואני מאותה עיר. קידשתי אותה לי והיא מקודשת. היא נשבתה ואני נשביתי אחריה והרי שטר קידושה בדי.⁴⁰

אמנם מוטיב ספרותי זה מצוי גם במקורות אחרים,⁴¹ אך הבאתו בידי רב נסים יש בה כדי ללמד על האווירה בתקופתו ועל רישומה של המציאות בזמנו. לא מנינו כאן, בין הגורמים לנישואין בגיל צעיר, את עניין הפורטאניות המינית, דהיינו את הרצון לצמצם ככל האפשר את המתח המיני שבו נתונים צעירים מתבגרים, כי אין בכך הסבר לנישואי בוסר. במחקריו על החברה היהודית במוצאי ימי-הביניים, מנה י' כ"ץ את השיקול הזה כגורם רב משקל בהקדמת גיל הנישואין בחברה היהודית באותה עת:

השאיפה לנישואים מוקדמים ככל האפשר היא קו אופייני לתקופה. השאיפה נובעת, ראשית, מרצונם של ההורים לדאוג לילדיהם בעודם בחיים. אולם, אפשר שיותר מן הדאגה האישית המאטריאלית, משפיעים התפיסה הדתית והמוסר המיני המקובלים. כל מגע מיני וסיפוק אירוטי שמחוץ לנישואים המונוגאמיים — אסורים. האידיאל של טוהר מיני חל על גבר ואשה במידה שווה... תפיסה זו במוסר המיני מקורה בספרות התלמודית, והיא נתחזקה ונפוצה דרך ספרות המוסר של התקופה, שהיתה ספוגה רעיונות הזוהר ושאר ספרי הקבלה, המחמירים ביותר בעניין זה לפי דרכם... בספרות ההלכה והמוסר היהודיים מובלט בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, כי השרוי בלא אשה מסור לפיתוי היצר. יהודי שגדל בתפיסת-עולם זו לא נותרה לו דרך אחרת לזכות את עצמו ואת בניו אלא בנישואים מוקדמים ככל האפשר... הגיל

39 ל' גינצבורג, גנוי שכטר, ב, נויארק תרפ"ט, עמ' 65-68, השאלה מקירואן, והיא מצויה ברשימת השאלות (שם, עמ' 428); אוצר הגאונים לקידושין, עמ' 109.

40 רב נסים, סימן טו, עמ' מט.

41 ראה: רב נסים, עמ' מח, הערה 1.

הרצוי לגבי הנערה הוא שש-עשרה, ולגבי הנער — שמונה-עשרה לכל המאוחר, והמקדים לשדך ואף להשיא בנות י"ג, י"ד ובנים בני ט"ו, ט"ז, ישובח וודאי שלא יגונה.⁴²

ה. תוצאות הנישואין בגיל צעיר

שכיחות התופעה הביאה לתוצאות שליליות בכמה תחומים של חיי המשפחה:

1. התלות המוחלטת של הזוג הצעיר בהורים למשך תקופה ארוכה למדי, כולל התערבות מלאה של ההורים בחייהם הפרטיים. אילוסטרציה נאה לכך מצויה באחת השאלות שהופנו אל הרמב"ם, ובה מסופר על נערה בת תשע שנישאה לגבר ועברה לגור עם הוריו. במסגרת התא המשפחתי המורחב ('החמולה'), היא סבלה מהתערבות בלתי פוסקת של חמותה ומקשיים אחרים. ברור כי הזוג הצעיר נאלץ לגור מספר שנים אצל ההורים, ולעתים — בשל התרוששות פתאומית של אחד מהם — נקלעו לקשיים ניכרים. מידת השפעתה של האשה על חיי המשפחה בשנים הראשונות לנישואין היה קטן מאוד: לא היה לה חלק בבחירת בן הזוג, והיא נאלצה להיות כנועה לרצון בעלה, שהיה בדרך כלל מבוגר ובשל יותר ממנה, וביתר שאת — לרצון ההורים. רק מאוחר יותר, משילדה את בניה וגידלה אותם, היא עלתה למעמד של השפעה וסמכות. לעומת זאת, הגדילה התופעה את כוחה של המשפחה הפטריארכאלית: התא המשפחתי הנרחב, 'החמולה', תפס מקום חשוב בחיי החברה היהודית ובמסגרת הקהילתית.⁴³

2. לידות בגיל צעיר, בטרם היות האם הצעירה בשלה מבחינה גופנית ונפשית. ספק אם היה בכך כדי להגדיל את מספר הילדים במשפחה, וזאת בשל התמותה הגדולה של תינוקות בימי הביניים.⁴⁴

3. צמצום בהשכלת האשה, ובמיוחד אמורים הדברים בארצות האסלאם. יציאתה של אשה נשואה מחוץ לביתה היתה קשה לה עד מאוד. די לציין כאילוסטרציה את פסיקתו של הרמב"ם לגבי זכותה של אשה נשואה לצאת מחוץ לביתה:

גנאי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד פעם בחוץ פעם ברחובות. ויש לבעל למנוע אשתו מזה, ולא יניחנה לצאת אלא כמו פעם אחת בחודש או כמו פעמים בחודש לפי הצורך. שאין יופי לאשה, אלא לישב בזוית ביתה, שכך כתוב: כל כבודה בת מלך פנימה.⁴⁵

42 כ"ץ, מסורת, עמ' 166-167.

43 על כוחה של המשפחה בחברה האירופית בימי הביניים — ראה: הר, השבט. על כוחה בחברה היהודית — ראה: גרוסמן, ירושת, עמ' 189-220.

44 לעניין זה — ראה לאחרונה: שחר, ילדות, ושם ספרות מקיפה נוספת.

45 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, פרק יג, הלכה יא.

סכסוך חריף בין בעל לאשה הופנה אל הרמב"ם, ועיקרו בשאלת זכותה של אשה לצאת לעבודה. האשה או מקורביה מספרים כי היא נאלצה לשמש כמורה, וזאת בשל חוסר יכולתו של הבעל לפרנס את המשפחה. הבעל מתנגד לכך ככל תוקף. הרמב"ם מכיר בזכותו להתנגד: 'ויש לבעל למנוע אשתו מללמד מלאכה או קריאה'.⁴⁶ אמנם הקפדה יתרה זו לא נהגה בכל תפוצות ישראל שבארצות האסלאם באותה מידה, אך אין ספק כי יכולתה של נערה נשואה לצאת וללמוד היתה מוגבלת מאוד. באירופה הנוצרית לא התייחסו אל שאלת הצניעות ובזכותה של האשה הנשואה לצאת מחוץ לביתה באותה חומרה, אך סביר ביותר כי גם שם הוגבלה יכולתה של הנערה להרחיב את השכלתה.⁴⁷

4. אפשר שגם התופעה של הכאת נשים הושפעה במידת מה מנישואי נערות קטנות. העובדה כי לעתים היתה האשה בפועל ילדה, גרמה כי בדרך הטבע התייחס אליה בעלה ביחס של אב אל בתו. במיוחד אמורים הדברים במקרים שבהם נישאו הנערות לאנשים מבוגרים מהן, וכפי שראינו, היתה התופעה מצויה אף בחברה היהודית ובמיוחד בארצות האסלאם. המכות, שהיו חלק מחייהם של בני הזוג הצעירים (כפועל: נערים), נשארו לעתים כחלק מחיי המשפחה גם מאוחר יותר, אף ששכיחות התופעה בכללותה בחברה היהודית לא היתה רבה כבחברה הנוצרית והמוסלמית.⁴⁸ די בגורמים אלה כדי לשוות לתופעת הנישואין בגיל צעיר חשיבות רבה באיפיון דמותה של החברה היהודית בימי הביניים.

46 שו"ת הרמב"ם, סימן לד, עמ' 53.

47 הקדשתי לנושא חשוב זה דיון נפרד, ואין כאן מקום להאריך.

48 ראה: גרוסמן, יחסם, א, עמ' 117-124.

הפניות ביבליוגרפיות

I.A. Agus, <i>The Heroic Age of Franco-German Jewry</i> , New York 1969.	אגוס, התקופה
אוצר הגאונים, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים ת"ש-תרצ"ו.	אוצר הגאונים
א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם. ⁴	אורבך, בעלי
ר' בונפיל, 'מיתוס, ריטוריקה, היסטוריה? עיון במגילת אחימעץ', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, ספר זכרון לח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 99-135.	בונפיל, מיתוס
בית הבחירה לקידושין, מהדורת סופר.	בית הבחירה
J. Goody, <i>The Development of the Family and Marriage in Europe</i> , Cambridge 1983.	גודי, התפתחות המשפחה
S.D. Goitein, <i>A Mediterranean Society</i> , vol. III: The Family, Berkely-Los Angeles-London 1978, pp. 76-79.	גויטיין, חברה יס-תיכונית
ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, נויארק תרפ"ט.	גינצבורג, גנזי
גרוסמן, חכמי אשכנז א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט. ²	גרוסמן, חכמי אשכנז

- —, 'יחסם של חכמי ישראל בימי הביניים אל הכאת נשים', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, א, ירושלים תש"ן, עמ' 117-124.
- —, 'ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים', ציון נ (תשמ"ה), עמ' 189-220.
- A. Grossman, 'The Historical Background to the Ordinances on Family Affairs Attributed to Rabbenu Gershom Me'or ha-Golah', in: *Jewish History*, Essays in Honour of C. Abramsky, A. Rapoport-Albert and S.J. Zipperstein (eds.) London 1988, pp. 3-23.
- הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ירושלים תש"ס.
- א' הכהן, "'ציוו חכמים" — פרק בלשונות הרמב"ם בספר משנה תורה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט).
- J. Heers, *Le clan familial au Moyen Age*, Paris 1974.
- י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח.
- מגילת אחימעץ, מהדורת קלאר, ירושלים תשל"ד.
- מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע.
- מ' אלון (עורך), מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה, המפתח ההיסטורי, א, ירושלים תשמ"א; ב, ירושלים תשמ"ז.
- ספר הישר לרבנו חם, חלק השו"ת, מהדורת ש"פ רוזנטל, ברלין תרנ"ח.
- ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, פרנקפורט ע"נ מיץ תרפ"ד².
- ספר חסידים, כתב-יד פרמא H3280, מהדורת פקסימיליה, ירושלים תשמ"ה, הקדים מברא: א' מרקס.
- E. Power, *Medieval Women*, Norwich 1975.
- N.J.G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, New York 1974.
- H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, New York 1937.
- מ"ע פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נ (תשמ"א).
- M.A. Friedmann, 'The Ethics of Medieval Jewish Marriage', in: S.D. Goitein (ed.), *Religion in Religious Age*, Cambridge, Mass. 1974, pp. 83-102.
- , *Jewish Marriage in Palestine — a Cairo Geniza Study*, I-II, Tel-Aviv and New York, 1980-1981 ('Child Brides' ערך).
- מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, תל-אביב תשמ"ז.
- רב נסים ב' יעקב, חיבור יפה מהישועה, מהדורת ח"ו הירשברג, ירושלים תשל"ז².
- תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך.
- שולמית שחר, ילדות בימי הביניים, תל-אביב, תש"ן.
- J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.
- י' מילר (מהדיר), תשובות גאוני מוצר ומערב, ברלין תרמ"ח.
- תשובות הגאונים, מהדורת קורנל, וינה תרל"א.
- גרוסמן, יחסם
- גרוסמן, ירושת
- גרוסמן, רקע
- הילדסהיימר
- הכהן, לשונות
- הרמב"ם
- הר, השבט
- כ"ץ, מסורת
- מגילת אחימעץ
- מעשה הגאונים
- מפתח השאלות
- ספר הישר
- ספר חסידים
- ספר חסידים, כ"י
- פאואר, נשים
- בימה"ב
- פאונרס, היסטוריה
- כלכלית
- פירן, היסטוריה
- פרידמן, הלכות
- פרידמן, מוסר
- הנישואין
- פרידמן, נישואין
- יהודיים
- פרידמן, ריבוי נשים
- רב נסים
- שו"ת הרמב"ם
- שחר, ילדות
- שכט, משפט אסלאמי
- תשובות גאוני
- תשובות הגאונים